

Utopijas koordinātes

Atslēgvārdi: utopija, telpas utopija, ticamība, viltojums, Atlantīda, Formoza.

Akadēmiskajā folklorā zināms izteiciens: *cilvēkam nav vis grūti pieņemt jauno, bet gan ir grūti atteikties no vecā*. Tas daļēji skaidro vienu no utopijas funkcijām – sagatavot cilvēku jaunā uztverei, sniegt iespēju *izspēlēt cītesamību* un pārvarēt zināmā robežas.

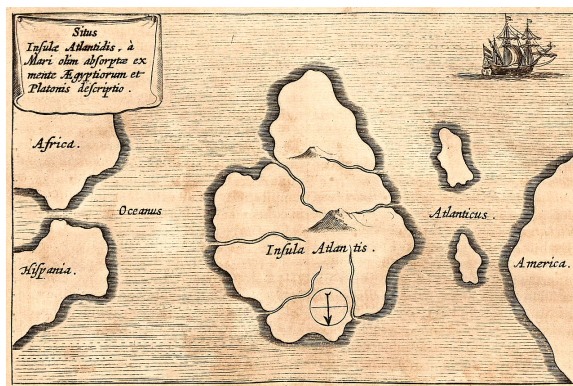
Tekstam ir raksturīgi savi teksta telpas organizācijas noteikumi. Šie noteikumi, lai arī ir atšķirīgi, nekad neizjauc kopīgo pasaules redzējuma topoloģiju. Doma ir topoloģiska, jo tai ir sava vieta, un bez šīs vietas tā nav ie-domājama. Lasot Platona (427.–348. g. pr. Kr.) vai Tomasa Mora (*Thomas More*, 1478–1535) darbus, var rasties dibināta interese, kā tiek izkārtots vēstījums par utopisko vietu un kur tā būtu meklējama.

Jauno laiku utopijai kā racionālas konstrukcijas modelim ir raksturīga sava “iekšējā”, *domas arhitektonika*, ko lielā mērā noteica Platona “Politeia” paraugs. Piemēram, gan T. Mora “Utopijā” (1516) ①, gan Frānsisa Bēkona (*Francis Bacon*, 1561–1626) “Jaunajā Atlantīdā” (1627) ② ekspozīcija sākas ar kāda pieredzējuša jūrnieka stāstu par piedzīvojumiem līdz šim nezināmā tālā salā, īpašā vietā, kur valda labi tikumi un dzīvei ir cita, izcilāka kvalitāte nekā sava laikmeta sabiedrībā. Telpas utopijas apraksta nevis nākotnes sabiedrības, bet sabiedrības, kas paralēli eksistē kaut kur uz Zemes, aiz trejdeviņām jūrām. Telpas utopijām var noteikt vairāk vai mazāk precīzas koordinātes vai atrašanās vietas norādes.

Tomasa Mora “Utopija” ir ne tikai jauno laiku pirmā klasiskā telpas utopija, tā ir dziļi un ārkārtīgi precīzi iesakņojusies sava laikmeta kultūras konteksta specifiskā. Šis teksts kļuva par kultūras laikmeta zīmi jeb, pārfrāzējot

① Tomasa Mora “Utopijas” 1516. gada izdevuma atvērums. Utopijas karte un alfabēts. Theopenutopia.org

② Atanāsija Kirhera (1602–1680) veidotā Atlantīdas karte, 1664. Atlantīda novietota Atlantijas okeāna vidū. No Amsterdamā publicētā “Mundus Subterraneus”, 1669

Roberta Džeikobsona (*Robert Jacobson*) vārdus, par *Zeitgeist* momentuzņēmumu, kas dzimst noteiktā jauno laiku kultūrā un vienlaicīgi pats kļūst par kultūras diskursu veidojošu elementu. Utopijas semantiskā lauka izmaiņas norisinās šajā kultūrkontekstā – no konkrētas grāmatas nosaukuma uz vispārīgo jēdzienu.

Jaunajos laikos kultūras diskursā attīstījās kritiski ievirzīts reliģiskais racionālisms. *Vecās* un *jaunās* pasaules pretnostatījums T. Mora “Utopijā” lielā mērā bija arī lielo ģeogrāfisko atklājumu inspirēts. To nav grūti saskatīt, jo galvenais varonis, ar kuru Mors risina literāro dialogu, nosaukts par Rafaēlu Hitlodeusu un tiek stādīts priekšā kā Amerigo Vespuči pavadonis, kurš tikko atgriezies no tāla ceļojuma. Viņš stāsta Moram par tur pieredzēto un ar Mora starpniecību – arī lasītājam. Par to netieši liecina apstākļi, ka T. Mora “Utopija” laikabiedru komentāros nereti salīdzināta ar *jaunās* pasaules atklāšanu. Tā Pīters Gilliss (*Pieter Gillis*, 1486–1533) raksturojot to, konstatēja: “Mors demonstrē tādu erudīciju, prātu un tik bagātu pieredzi, ka tam nevar līdzināties pat slavenais Uliss, bet, kas attiecas uz Amerigo Vespuči, tad, salīdzinot viņu ar Moru, varam teikt, ka viņš nav redzējis pilnīgi neko.”¹ Protams, autors vispirms vēlējās uzsvērt Mora intelektuāli radītās jaunās, racionālās pasaules pārākumu pār jebkuras reāli eksistējošas pasaules brīnumiem, tomēr semantiskās analīzes vērts šķiet arī P. Gillisa izvēlētais salīdzinājums ar slavenajiem jūras braucējiem, kas raksturo sava laikmeta kultūras kontekstu, – tas ir laiks, kad tiek apgūts Pasaules okeāns.

T. Mora lingvistiskā inovācija “**Utopija**” pēc izcelsmes ir grieķu vārds. Tam ir priedēklis *ou* (‘nekur’), kas norāda uz fakta noliegumu, nevis uz fakta iespējamības noliegumu, un vārda sakne *τόπος* (‘vieta’, ‘zeme’). Turklāt angļu valodā veidojas homofons *eutopia* (Jūtopija) no

¹ *Opus Epistolarum Des Erasmi Roterdami*. 1906–1958. Vol. 3. Oxford, p. N 635; *The Complete Works of St. Thomas More in sixteen volumes*. 1984. Vol. 3. Yale University Press, pp. 20–21.

priedēkļa *eu* (*jū*), kas ienāk angļu valodā no sen grieķu valodas un ko lieto kā *labuma* apzīmējumu. Tātad *eutopija* nozīmē ‘laba vieta’. Līdz ar to var teikt, ka jau “no dzimšanas” šim jēdzienam ir raksturīgas divas nozīmes – ‘neesošā vieta’ un ‘labā vieta’. Vienlaikus tā ir vieta, kurai nav zināmas koordinātes ģeogrāfiskā nozīmē, bet ir svarīgs novietojums intelektuālajā telpā.

Mēs varam viegli atrast apliecinājumus tam, ka cilvēkam visos laikos ir raksturīga tieksme būt neapmierinātam ar esošo, ar savas eksistences kvalitāti, līdz ar to arī meklēt alternatīvas, lūkojoties pēc vietām, kas ir *meklēšanas vērtas*. Taču tie ir atšķirīgas sakārtas vaicājumi – tos “baro” atšķirīgi utopiskās enerģijas veidi: profānais un teorētiskais utopisms.

Tomasa Mora darbs “Utopija” iezīmēja ne vien jauna literārā žanra sākumu, bet arī jaunu domāšanas tradīciju. Nešaubīgi var apgalvot, ka arī pirms T. Mora jau antīkajā kultūrā ir sastopami teksti, kurus iespējams klasificēt kā *utopiskus*, teksti, kas kritizē esošo sociālo kārtību un apraksta alternatīvas sabiedrības pastāvēšanas iespējamās formas.² Tomēr tieši T. Mora romānam “Utopija” bija lemts aizsākt veselu diskursīvo izmaiņu sēriju, kas būtiski ietekmēja Rietumeiropas (un ne tikai) kultūru.

Utopija kā vēstījums par **vietu, kuras nav, a priori** apraksta izdomājumu. Un tomēr šim izdomājumam piemīt zināms ticamības handikaps salīdzinājumā ar viduslaiku ceļojumu aprakstiem. Nez vai atrastos daudz pētnieku, kas dotos meklēt kaut kur Āfrikas vidienē dzīvojošo blēmiju cilti, kura aprakstīta viduslaiku traktātos kā īpaši grēcīga cilts, jo tās pārstāvjiem

² Sk., piemēram, Bichler, R. 1995. Von der Insel der Seligen zu Platons Staat Geschichte der antiken Utopien. In: *Geschichte der antiken Utopien*. Bd. 1. Böchlau, Wien u. a.; Rigobert, G., Müller, R. 1988. *Das goldene Zeitalter. Utopien der hellenisch – römischen Antike*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz; *Hellenismus: Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*. 1996. Kolloquium. 9–15 März 1994 in Berlin. Hrsg. B. Funck. Tübingen.

nav galvas, bet tieši šādas cilts eksistences iespējamības pamatojums ir atrodamas, kā ziņāms, Mondino "Anatomijā", kas sarakstīta 1316. gadā. Tur ir teikts: "Mēs varam redzēt, ka cilvēka ķermenis ir vērsts uz augšu .. jo tas ir veidots no matērijas, kurā ir daudz ētera un gaisa un ir vieglāks par jebkura dzīvnieka ķermeni. **Tātad** tas vienmēr ir vērsts uz augšu .. tam piemīt visperfektākā forma, šai ziņā ir līdzīgs eņģelim un citiem debesu spēkiem, kas valda pār Visumu. **Tātad** visas augstākās jūtas ir novietotas ķermeņa augšējā daļā .. tam ir taisns ķermeņa novietojums, lai izzinātu."

Utopijas arhitektūra ir veidota pēc citiem garīgās brīvības un uzdrīkstēšanās paraugiem – tie sekoja nevis viduslaiku, bet antīko domātāju (visupirms Platona) paradigmai. No Platona "Valsts" laikiem utopijai ir raksturīgs stingrs iekšēji nepretrunīgs racionālais naratīvs – utopiskais vēstījums atklāj autora izpratni par ideālo sociālo kārtību. Līdz ar to utopijas ticamība ir saistāma ar lasītāja uzticēšanos utopijas autora filosofiskajai koncepcijai.

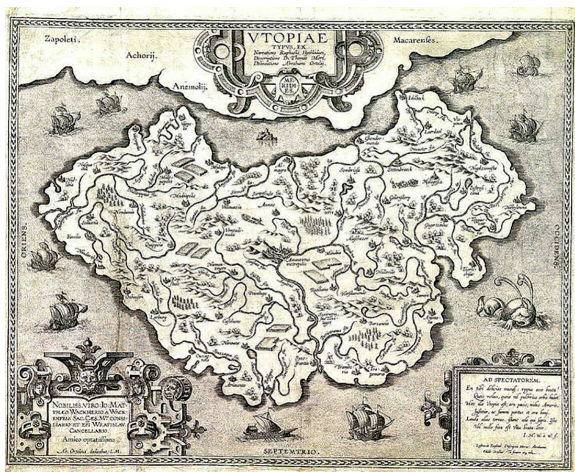
Par to, ka "Utopijas" autoru nodarbināja teksta ticamības jautājumi, liecina arī T. Mora vēstule Retgolam, kuras lielākā daļa bija vēstīta Lukiāna uzskatu attaisnojumam kristiešu acīs. Viņš izsaka apbrīnu ne tikai par Lukiāna stilu, bet arī par viņa attieksmi pret maģiju un dažādām māņticībām, kas ir visai populāras humānistu (un ne tikai itāļu humānistu) aprindās, jo māņticība, pēc Mora domām, pazemo cilvēka gara diženumu, cilvēka cieņu un traucē iegūt pilnīgu gara brīvību. Cita starpā topošā "Utopijas" autora vēstījumā Retgolam izskan zīmīgi vārdi par autoriem, kas stingri ievēro viduslaiku literāros paņēmienus: "Par ko gan brīnīties, ja nevēlams uzskata, ka veic lielu darbu un ka Kristus mūžam būs ar viņiem, ja viņu fabula par kādu svēto vai traģēdija par elles mokām radīs žēlumu vai nobiedēs kādu večiņu [...] viņi baidās, ka patiesībai nenoticēs un tā ir jānostiprina ar *izdomājumiem*."³ Par kādiem

izdomājumiem tik nicīgi izsakās T. Mors? Par tiem literārajiem izdomājumiem, kuru uzdevums ir apelēt pie cilvēku emocijām – bailēm vai žēluma. "Utopijā" "izdomājumiem" ir atšķirīgas funkcijas – tie ir racionālas konstrukcijas, kas, līdzīgi antīko autoru tekstiem (it īpaši Platona dialogam "Valsts"), ir vērstas uz prāta imagināro iespēju izkopšanu. Tas rada šo pārsteidzošo utopiskās ticamības modu, kas jaunajos laikos (un ne tikai) daudzām pētnieku un avantūristu paaudzēm liek meklēt Atlantīdas, Eldorado, Jāņa Kristītāja valstības un citu zudušo vai neatklāto zemju koordinātes. Jauno laiku ticība pasaulē valdošai racionālai kārtībai apliecina utopijas ticamību.

Viens no spilgtākajiem utopiskā diskursa fenomeniem ir Atlantīdas sala, ko apraksta Platons savos dialogos "Timejs" un "Kritijs" un ko var uzskatīt par protoutopiju, par diskursīvo izteikumu, kam bija un joprojām ir apbrīnojama inspirējoša loma Rietumu kultūrā. Tomēr, ņemot vērā iepriekš teikto, Atlantīdas ģeogrāfiskā novietojuma meklējumi ir guvuši ne tikai teorētiskas, bet arī praktiskas izpausmes. Atlantīda tiek meklēta, jo, racionāli spriežot, tai vajadzētu kaut kur būt. Tāpat kā ģeogrāfijas vēsturē labi zināmais Aristoteļa autoritatīvais spriedums par to, ka *ir jābūt* kādam kontinentam, kas pasaules kartē līdzsvarotu Eiropu (Austrālija). Atlantīdas meklējumi, iespējams, ir viens no dzīvotspējīgākajiem utopiskajiem projektiem. Tās meklējumi kļūst par Rietumu gara pētnieciskā nemiera *modus operandi*. "Lielāka nekā Libija un Āzija kopā" – raksturoja Atlantīdu jeb Atlantū salu Platons dialogos "Kritijs" un "Timejs" (360. g. pr. Kr.), atsaucoties uz ēģiptiešu liecībām un Solona autoritāti. Tā gājusi bojā pēc lielā kara starp Atēnām un Atlantiem apmēram 9600 gadus pirms paša Platona. Apraksta skaidrība, nepretrunīgums un detalizācija šķiet ticama tiem, kas gatavi noticēt.

Nav nejaušība, ka jauno laiku kultūras diskursā dzimst teorētiskā utopija kā telpas utopijas žanrs. Šajā kultūras kontekstā notiek pavērsiens uz dažādu utopisko salu, nošķirtu un pazaudētu teritoriju aktīvu meklēšanu. Tas ir saistīts ar būtiskām izmaiņām jauno laiku

³ *The Complete Works of St. Thomas More in sixteen volumes*, 3, pt I, p. 2.

3 Abrahama Orteliusa (1527–1598) veidotā T. Mora “Utopijas” karte, 1595

kultūrā, kas rada impulsu meklēt un atklāt jaunas pasaules, iekļaujot mītiski utopiskās konstrukcijas *gaidu horizontā* (Reinharts Kozelleks (*Reinhat Koselleck*, 1923–2006)). Dažādu jaunu zemju meklējumi, tālo kontinentu vilinājums bieži tika pastiprināts kartogrāfiski. Tā, piemēram, 1595. gadā zināmais Antverpenes kartogrāfs Abrahams Orteliuss ir radījis T. Mora attēlotās “Utopijas” karti 3 (tiesa gan, bez koordinātēm), taču visai pārliciecināšu tiem, kam Utopijas sala šķita provizoriski iespējama.

Cits piemērs, kas uzrāda izmaiņas utopiskajā diskursā un jauno laiku avantūrisma garā un arīdzan fiksēts kartogrāfiski, ir Eldorado jeb Zelta pilsētas tēma. Zelta pilsēta ir iezīmēta gan Ptolemaja aprakstā “Aurea Regio”, kas, pēc viņa domām, atrodas Indijā, Gangas otrajā pusē, gan tekstā “Periplusa Marisa Eritraei”, kur jau m. ē. 1. gadsimtā ir aprakstīta *Chryse* (Indoķīna) kā *Zelta zeme*, kā sala okeānā pašos apdzīvotās pasaules galējos austrumos, kuras vidienē atrodas pilsēta no zelta – *Tīna*. Taču tikai pēc Kolumba lielā atklājuma 1492. gadā Eldorado meklējumi pārtop mērķtiecīgos spāņu kolonizācijas projektos Patagonijā.

Jaunās pasaules apgūšanas kontekstā liela nozīme ir bijusi Jaunās Jeruzalemes (Bensalema no F. Bēkona “Jaunās Atlantīdas”) utopijai, kas jaunajos laikos tika realizēta arī kā *City upon a Hill* projekts Ziemeļamerikā. Šajā laikā izveidojas divas pieejas utopisko koordināšu meklēšanai – vai nu meklēt labo vietu, kura jau kaut kur pastāv (piemēram, Centrālamerikas indiāņu cilšu apmetnes, kur spāņu kristīgie humānisti – P. Martīrs, B. de Las Kasas, B. de Kiroga – Jaunajā pasaulē saskatīja iespēju radīt paradīzi zemes virsū, ja savienos vietējo indiāņu dabisko dzīves kārtību ar kristietību), vai arī meklēt vietu, kur izveidot labo vietu (*City upon a Hill*) nekurienes vidū, stingri un kategoriski norobežojoties no mežonības (vietējiem Ziemeļamerikas indiāņiem).

18. gadsimta sākumā apgaismības kultūras diskursā telpas utopijas žanrs piedzīvo nopietnu ticamības krīzi. Tā ir jaušama jau franču apgaismotāju Denī Didro un Žana Leronā Dalambēra “Lielās Franču enciklopēdijas” struktūrā, kur

neatradās vieta rakstam par utopiju. Šo apstākli Francisko Fuentess rakstā "Utopija" skaidro ar apgaismības kultūrai raksturīgo dualismu: "Apgaismības doma kopumā izrādīja daudz lielāku interesi par jutekliski tveramām reālījām nekā par himēriskiem sapņojumiem. Tā politiskajā sfērā apgaismības diskurss sākotnēji bija vērsts uz monarhijas reformāciju, nevis uz ideālu un globālu alternatīvu izstrādi, kam būtu jāstājas vecās kārtības struktūru vietā. Tai pašā laikā 18. gadsimtā rodas varens utopiskās literatūras slānis, ar ko tiek turpināta Tomasa Mora, Frānsisa Bēkona un Kampanellas tradīcija."⁴

18. gadsimtā Anglijas utopiskā tradīcija ir devusi pasaulei visai spilgtus individuālistiskās utopijas paraugus kā reakciju uz sabiedrības normu un prasību spiedienu uz cilvēku. Tā savu spilgtāko izpausmi guva Daniela Defo romānā "Robinsona Krūzo piedzīvojumi" ("Robinson Crusoe", 1719), kas iedibināja veselu utopiskās literatūras virzienu 18. gadsimtā. Tā ietvaros utopija tiek saprasta klasiskā nozīmē – kā iztēlota telpa, kurā norisinās pamācoša diskusija par kolektīvo un individuālo tikumību un iemesliem, kādēļ tā, pēc autora domām, piedzīvo krahu un pagrimumu. Individuālistiskā utopija bieži vien paredz vai nu jaunu tikumu un tradīciju iedibināšanu, vai, tieši otrādi, īsteno kristīgo vērtību atdzimšanu. Pati izplatītākā utopijas forma šajā laikmetā joprojām ir ceļojuma apraksts uz kādu izdomātu valsti, kas tiek izmantots kā fons izvērstai pastāvošās sociālās kārtības kritikai un kā vēlamās sociālās kārtības ideālā koncepcija.

Par telpas utopiju kā žanra popularitātes apliecinājumu un reizē sarkastisko galējību, manuprāt, ir uzskatāma Džordža Psalmanazara *viltus utopija par Formozu* (18. gadsimts), kas atbilstoši visiem *fake news* kritērijiem izsmel ticamības spektru *telpas utopijas* diskursā, radot būtiskas izmaiņas utopijas semantiskajā laukā un atbrīvojot vietu *laika utopijai*.

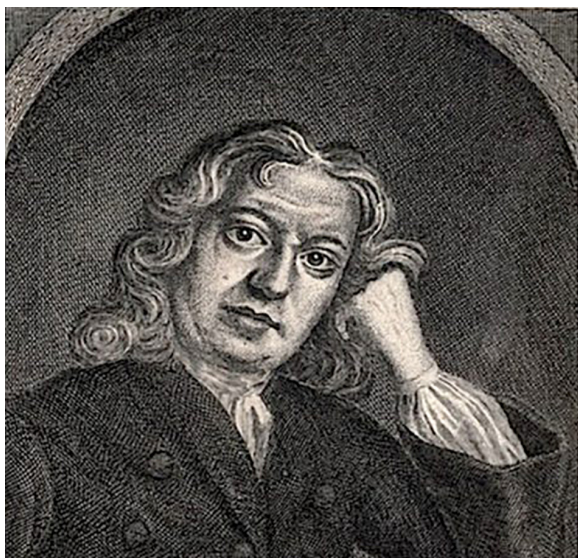
Džordžs Psalmanazars (1679?–1763) ⁴ ir kāda angļu avantūrista pseidonīms, kas bija plaši pazīstams 18. gadsimta Anglijas sabiedrībā. Viņš sarakstīja viltus atmiņas par savu dzīvi un bēgšanu no kādas tālas salas – Formozas (mūsdienu Taivāna). Tas bija veids, kā piesaistīt sev uzmanību un ieinteresēt augstāko sabiedrību par savu personu (kā viņš pats neilgi pirms nāves atzinās savās "Atmiņās"). Jāatzīst, ka viņam tas pilnā mērā izdevās, – par viņu tika runāts, par viņu tika rakstīts un baumots visplašākajās sabiedrības aprindās.

Ir zināms, ka pat Džonatans Svifts 1729. gadā savā satīriskajā esejā "Pieticīgais priekšlikums" ("A Modest Proposal") atsaucās uz "slaveno Psalmanazaru, kurš dzimis Formozas salā". Acīmredzot pat fantastiskā Gulivera ceļojumu apraksta autoru neatstāja vienaldzīgu Psalmanazara iztēles lidojums – Svifts norādīja, cik pārliciecināši šis gaišmataināis, zilacainais "mežonis" vēstījis, ka viņa mājās cilvēki ēdot bērnus. Bieži vien, kad kāds jauneklis tiek nogalināts, bende pārdodot viņa līķi maksātspējīgiem salas iedzīvotājiem kā īpašu gardumu.

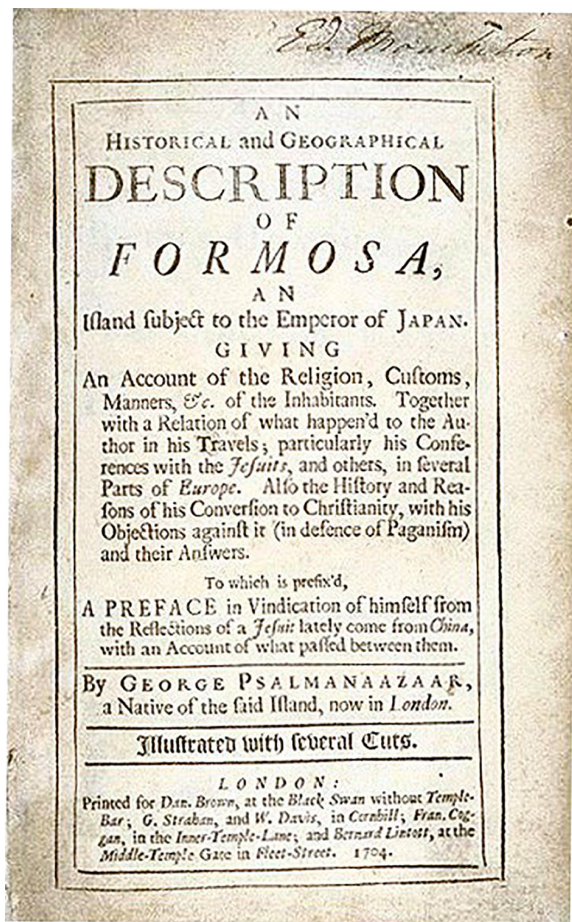
Psalmanazars *izdomāja* savu utopiju – viņš detalizēti aprakstīja savas dzimtās salas sabiedrisko dzīvi, kur valdīja pārsteidzoši tikumi un kur bija sava formoziešu valoda. Par viņa vēstījumu ieinteresējās ļoti plaši sabiedrības slāņi – pat karaliene Anna. Savukārt Oksfordas Universitāte viņu uzaicināja veikt reliģisko tekstu tulkojumu formoziešu valodā. 1704. gadā viņš latīņu valodā (citas valodas viņš nezinot) sarakstīja grāmatu ar visai garu nosaukumu "Japānas imperatoram pakļautās Formozas salas vēsture un ģeogrāfiskais apraksts" ⁵. Tā piedzīvoja divus izdevumus angļu valodā, tika tulkota arī franču un vācu valodā.

Dž. Psalmanazaram izdevās radīt intriģējošu stāstu par Formozas salu un savu pieredzi tajā. Tā bija viņa personiskā utopija par salu, kur viņš pats nekad nebija bijis, lai gan Rietumu sabiedrība jau kādu laiku bija informēta par šādas salas esamību (tur jau darbojās jezuītu misija). Psalmanazars grāmatā aprakstīja, kā viņš pats ēdis jēlu gaļu un gulējis sēdus. Izpatīkdams

⁴ Fuentes, F. 1998. *Utopia. L'Illuminismo Dizionario storico*. Roma – Bari. Citēts no: *Мир Просвещения. Исторический словарь*. 2003. Москва, с. 152.

4 Džordžs Psalmanazars (1679?–1763). Aterjē, 1763

5 Džordža Psalmanazara grāmatas titullapa, 1704

publikas interesei par neparasto un pikanto, viņš vēstīja, ka viņa dzimtajā salā vīrieši staigā gandrīz kaili, bet sievietes vīstās audumā; tur valda daudzsievība un vīra vara pār sievietēm ir neierobežota, pat tiktāl, ka neuzticīgu sievu vīrs var apēst. Katru gadu 20 000 zēnu tiek upurēti dievībai, izraujot tiem sirdi un sadedzinot to uz altāra. Otrajā izdevumā viņš šo baiso ainu papildina ar stāstu par to, ka upurēto zēnu ķermeni priesteri sadala un nododas rituālajam kanibālismam. Acīmredzot izpatikdami sabiedrības gaumei.

Viņš veikli izmantoja sava laikmeta zinātnes nepilnības. Un tomēr kritiskā domāšana un jaunā zinātniskā pieeja jau bija pietiekami iedibinājusies, lai daudzi viņa teikto apšaubītu, kā, piemēram, jezuīti, kuri darbojās Āzijas jezuītu misijās, t. sk. arī Taivānā. **Iespējams, ka Psalmanazara afēra bija viens no ietekmes faktoriem, kas būtiski iedragāja ticību utopijai, mainīja un paplašināja utopijas semantisko lauku, pievienojot utopiskā izpratnei viltus, nereālā un nerealizējamā nozīmi.**

Psalmanazars labi izprata 18. gadsimta Anglijas kultūrreligīzisko kontekstu – jezuītu un anglikāņu, kā arī kalvinistu savstarpējās pretrunas. Anglikāņu Londonas bīskapam, ar kuru viņu esot iepazīstinājis anglikāņu priesteris Aleksandrs Inness, Psalmanazars stāstīja, ka jezuīti viņu nolaupījuši no Formozas salas un piespieduši pāriet katolicismā. Tad viņš esot izbēdzis no jezuītiem, bet viņu novēruši holandiešu kareivji, kuri, savukārt, mēģinājuši viņu pievērst kalvinismam. Un atkal neveiksmīgi, jo jauneklīm esot bijusi nepieņemama predestinācijas ideja.

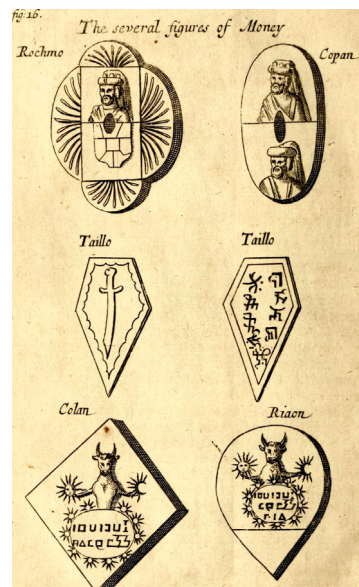
Iznākumā viņam izdevās sasniegt savu mērķi – Psalmanazars kļuva par 18. gadsimta slavenību. Viņa vēstījums guva milzu popularitāti. Viņš bieži tika ielūgts dižciltīgo un turīgo tirgotāju namos, kur vakariņu laikā, lai neizkristu no sava vēstījuma patosa, viņš lika pie galda sēdošajiem rīstīties no svaigas gaļas asiņu smaržas. Jo Formozā viņš, tāpat kā visi salas iedzīvotāji, esot radis ēst nesagatavotu, jēlu gaļu. Profānai utopijai raksturīgo aprakstu viņš papildināja ar daudzām sikām, taču ārkārtīgi kolorītām

6 Formoziešu ārējais izskats. Ilustrācija no Džordža Psalmanazara grāmatas “Vēsturiskais un ģeogrāfiskais Formozas apraksts”, 1704. Archive.org

7 Sātana elka atveidojums Formozā. Ilustrācija no Džordža Psalmanazara grāmatas “Vēsturiskais un ģeogrāfiskais Formozas apraksts”, 1704. Archive.org

8 Formoziešu naudas attēlojums. Ilustrācija no Džordža Psalmanazara grāmatas “Vēsturiskais un ģeogrāfiskais Formozas apraksts”, 1704. Archive.org

detaļām, kas priecēja klausītāju un lasītāju sirdis – ne tikai gastronomiskās preferences, bet arī ieradums gulēt sēdus, stāsti par jaunekļu upurēšanu un ieradumu apēst upura sirdi, neļaut sievietēm dzemdēt līdz 37 gadu vecumam u. c.

Psalmanazara utopijai, atšķirībā no citām telpas utopijām, bija lemts kļūt par vienu no pirmajiem romantisma tradīcijai piekrietošajiem *viltus ceļojuma* aprakstiem.⁵ Tomēr šajā utopijā tiek stāstīts par *zemi, kura ir*. Formoza jeb mūsdienu Taivāna bija iezīmēta ģeogrāfiskajā kartē – jau 17. gadsimtā jezuītu misijas bija atklājušas eiropiešiem šo salu. 1628. gadā tika sarakstīts teksts “Formosa Candidius”, kur bija aprakstīta šī brīnišķīgā sala. Tomēr no mūsdienu viedokļa tas bija juceklīgs un nereti pretrunīgs apraksts. Formoza bija iezīmēta ģeogrāfiskajās

kartēs, taču nebija pārliciecināšu ziņu ne par salas sabiedrisko kārtību, ne par tās iedzīvotāju tikumiem, valodu vai tradīcijām. Kā norāda Maiks Kīvaks, Psalmanazara vēstījums ir viena no pirmajām reizēm, kad eiropieši sastopas ar citādību. Tas notiek laikā, kad vēl nav radīti instrumenti citādas kultūras aprakstam – nav radīti tādi koncepti kā rase, kultūra, seksuālā identitāte un citas identitātes formas.⁶ Būtībā Psalmanazara viltojums uzrādīja 18. gadsimta zinātnes metodoloģijas galējo robežu – šādu viltojumu tā nespēja verificēt tikai ar dabaszinātnisko metožu palīdzību. Humanitāro zinātņu metodoloģiju laiks vēl nebija pienācis.

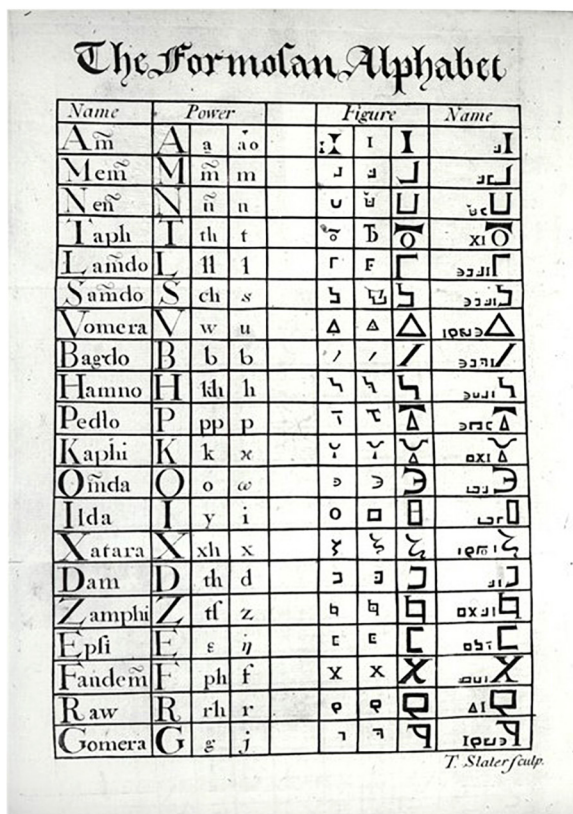
Formozas sala jau bija atklāta, tālaika eiropieši nespēja saskatīt, aprakstīt un *zināt* neko par svešām kultūrām 6 7 8. Protams, tolaik cilvēkiem bija savi priekšstati par to, ka

⁵ Debbie, L. 2005. *Forgeries. Romanticism. An Oxford Guide*. Oxford, pp. 526–537. Pieejams: https://www.academia.edu/21057751/Romanticism_and_Forgery

⁶ Keevak, M. 2004. *Pretended Asian. George Psalmanazar's Eighteenth Century Formosan Hoax*. Detroit: MI, pp. 325–327.

mēdz būt dažādas ādas krāsas, ka dienvidos dzīvo cilvēki ar tumšāku ādas krāsu, bet ziemeļos ar gaišāku, tomēr, kā norāda Kirstena Makleoda, “mūsdienu rases kategorijas vēl nepastāvēja. Vienkārši nebija neviena konceptuālā ietvara, lai uzdotu jautājumu: “Vai Jūs neesat kaukāzietis?””⁷ Tādēļ viens no acīs kritošajiem kritikas objektiem bija paša Psalmanazara āriene, kas neatbilda vispārējam priekšstatam par dienvidu jūru salu iedzīvotājiem. Jau atbildot uz šo jautājumu, viņš demonstrēja vienkārši fenomenālas argumentācijas spējas un pilnīgu sava laikmeta teorētiskā diskursa pārzināšanu. Atbildot uz Karaliskās biedrības biedru jautājumu, kādēļ tad viņš izskatās “kā jauns holandietis”, viņš atbildēja, ka Formozā cilvēki dzīvo “vēsās telpās vai apakšzemes apartamentos”, līdz ar to saules stari neskar viņu ādu un tā saglabā bālumu. Šāda atbilde ne tikai demonstrēja Psalmanazara prāta veiklību, bet arī pilnā mērā saskanēja ar tālaika izpratni par ādas pigmentācijas veidošanos.

Psalmanazars bija apveltīts gan ar asu, elastīgu prātu, gan arī ar neapšaubāmu lingvista talantu. Viens no pārliecinošākajiem argumentiem viņa vēstījumā bija viņa radītā “formoziešu valoda” un tās alfabēts ⁹. Kā norāda K. Makleods, formoziešu alfabētu veidoja divdesmit burti, kuri apkopoja daļēji ebreju (piemēram, mem, nen, kaphi), daļēji grieķu burtus (piemēram, lambo, epsi) un daļēji autora oriģinālveidojumus (piemēram, hamno, pedlo, dam, raw).⁸ Sajaucot dažādus dialektus un izloksnes, ko viņš bija iemācījies un brīvi pārvaldīja, viņš padarīja neiespējamu formoziešu dialekta identificēšanu. Un pat pašatmaskojošajās “Atmiņās”, ko Psalmanazars izdeva neilgi pirms savas nāves, mēs nevaram noskaidrot,

⁹ Džordža Psalmanazara izveidotais formoziešu alfabēts. Ilustrācija no Dž. Psalmanazara grāmatas “Vēsturiskais un ģeogrāfiskais Formozas apraksts”, 1704. Archive.org

⁷ McLeod, K. *The Fake “Asian” Who Fooled 18th Century London*. Pieejams: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/04/london-forgotten-aryan-asian-fraudster/361035/>

⁸ McLeod, K. *The Fake “Asian” Who Fooled 18th Century London*. Pieejams: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/04/london-forgotten-aryan-asian-fraudster/361035/>

10 Formoziešu upurēšanas procesija. Ilustrācija no Džordža Psalmanazara grāmatas "Vēsturiskais un ģeogrāfiskais Formozas apraksts", 1704. Archive.org

kāda bija viņa dzimtā valoda (vairums pētnieku piekrīt versijai, ka Psalmanazars varētu būt franču izcelsmes), pat ne viņa īsto vārdu. Mēs zinām vien to, ka viņa radītais stāsts bija veikls viltojums, – Formoza bija viņa paša radīta utopiska zeme. Viņš bija mistifikators, kas uzrakstīja savu utopisko stāstu, radīja savu utopisko pasauli, kurai viņš pats teicās būt piederīgs, tādējādi kļūstot par vēstījuma *utopisko subjektu*. Atšķirībā no klasisko utopiju autoriem, savas zināšanas par šo sabiedrību Psalmanazars esot guvis nevis no kāda jūrnieka vai cita aculiecinieka pieredzētā, bet gan pats no savas pieredzes. Viņš pats, pietiekami liels būdams, esot jezuītu nolaupīts un aizvests no Formozas. Viņš atceras un uzņemas atbildību par stāstīto. Psalmanazara vēstījumā tiek izslēgts starpnieka naratīvs, kas ļautu autoram lietot atstāstījuma izteiksmi.

Apbrīnu izraisa jaunā manipulatora radītā vēstījuma bagātīgā detalizācija. Piemēram, viņa grāmatas 3. nodaļā labākajās utopiskā vēstījuma tradīcijās aprakstīta salas pārvaldes sistēma un jaunie imperatora Meriaandanoo pieņemtie likumi. Liela uzmanība, respektējot lasītāju atpazīstamās informācijas sakārtošanas formas, kas bija raksturīgas 18. gadsimta zinātniskajam diskursam, 8. nodaļā veltīta Formozas

religiskajiem priekšstatiem – Saules, Mēness un desmit Zvaigžņu pielūgšanai. Psalmanazars stāstīja, ka gada ilgums Formozā ir 10 mēneši. Katram no tiem ir savs nosaukums: Dig, Damen, Analmen, Anioul, Darribes, Dabes, Anabet, Nechem, Koriām, Turbam. Senatnē Formozas iedzīvotāji esot pielūguši Sauli un citus debesu spīdekļus, taču vēlāk sākotnējie, primitīvie ticējumi mainījās, kad divi ietekmīgi Formozas filosofi Zeroaboabels un :Corče Matčins izveidoja mācību par vienotu un visvarēnu dievu. Salā ticis uzcelts gigantisks templis Gnotojs Bonzo, kur kalpoja virspriesteris. Katra gada pirmajā dienā notika grandiozs upurēšanas rituāls – tika upurēti 18 000 jaunu zēnu, kas jaunāki par deviņiem gadiem. Viņiem izrāva sirdi, kas tika apēstas rituālā kanibālisma procedūrā.

Šķiet, šajā stāstījuma daļā Psalmanazars nonāca vistuvāk fiasko robežai. Šeit zināmā informācija varētu palīdzēt verificēt viņa izdomājumus. Ņemot vērā salas nelielo ģeogrāfisko lielumu un ierobežoto iedzīvotāju skaitu, tik grandiozas ikgadējās upurēšanas varētu nodarīt neatgriezeniskus zaudējumus nelielās salas demogrāfijai 10. Tomēr Psalmanazars, apliecinot savu viltotāja talantu, atrada risinājumu arī šai problēmai – uz salas esot atļauta daudzsvēība, un katra vīrieša pienākums ir apņemt vairākas

sievas, lai katra no viņām varētu dzemdēt daudz bērnu, no kuriem daži dēli tiek upurēti, bet visas meitas saglabātas nākamajām laulībām.

Ir liecības, ka 18. gadsimta Anglijas Karaliskās biedrības biedri mēģināja rast racionālus argumentus, lai piekertu Psalmanazaru. Manuprāt, ne mazāk interesants kā Psalmanazara radītā utopija ir veids, kā Anglijas Karaliskā biedrība, izmantojot pieejamos intelektuālos instrumentus un verifikācijas metodes, centās atmaskot šo viltus vēstījumu. Anglijas Karaliskā biedrība šim Eiropas publiku tik satraukušajam stāstījumam veltīja veselas divas sanāksmes. Starp daudziem būtiskiem zinātniskiem jautājumiem, ko apsprieda šī biedrība, piemēram, olnīcu cistas, reproduktīvās problēmas, tika izskatīts arī jautājums par blondā, zilacainā jaunekļa stāstījumu par tālo Āzijas salu Formozu.

Karaliskās biedrības astronoms Edmonds Halejs (*Edmond Halley*, 1656–1742) bija viens no tiem, kas 1703. gada 11. augustā piedalījās Psalmanazara iztaujāšanā par Formozas salu. Viņa jautājumi bija vērsti uz to, lai ar eksaktām metodēm atmaskotu viltojumu. Halejs jautājis, cikos Fromozas salas māju skursteņos iespīd saule? Atbilde ļautu noskaidrot, vai

Psalmanazars vispār ir bijis Formozā, jo tās atrašanās koordinātes bija labi zināmas. Un atkal zilacainajam “mežonim” izdevās ar apbrīnojamu veiklību izvairīties no atmaskošanas. Viņš apgalvoja, ka Formozas māju skursteņos vispār neiespīd saule, jo skursteņi nav vis taisni, bet tiem ir savīta forma.

Anglijas Karaliskajai biedrībai tā arī neizdevās pieņemt viennozīmīgu lēmumu Psalmanazara jautājumā. Tomēr gluži tāpat kā mūsdienās *fake news* arī viltojumiem nav lemts ilgs mūžs. Pagāja tikai daži gadi, publikas interese norima, un pats Psalmanazara stāsts, lai gan līdz galam tā arī neatmaskots, pārvērtās par vispārējas ironijas objektu. Tomēr jāatzīst, ka tas veicināja būtiskas izmaiņas 18. gadsimta utopijas semantiskajā laukā, piešķirot utopiskajam diskursam T. Mora laikos vēl neiedomājamu konotāciju – telpas utopija no ticama un stingri racionāla vēstījuma pārtapa par fantastikas lidojuma un iztēles augli.

Tomēr klasiskās telpas utopijas ticamības apšaubīšana neizsmēļ utopisko enerģiju (Jirgens Häbermāss), bet gan pārceļ tās darbību laikā. Dzimst laika utopijas, kurām vairs nav ģeogrāfisko koordināšu, bet ir vairāk vai mazāk precīzs novietojums uz laika skalas.

Avoti un literatūra

- Bichler, R. 1995. Von der Insel der Seligen zu Platons Staat Geschichte der antiken Utopien. In: *Geschichte der antiken Utopie*. Bd. 1. Böchlau, Wien u. a.
- Debbie, L. 2005. *Forgeries. Romanticism. An Oxford Guide*. Oxford, pp. 526–537. Pieejams: https://www.academia.edu/21057751/Romanticism_and_Forgery
- Hellenismus: Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*. 1996. Kolloquium. 9–15 März 1994 in Berlin. Hrsg. B. Funck. Tübingen.
- Keevak, M. 2004. *Pretended Asian. George Psalmanazar's Eighteenth Century Formosan Hoax*. Detroit: MI.
- McLeod, K. *The Fake "Asian" Who Fooled 18th Century London*. Pieejams: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/04/london-forgotten-aryan-asian-fraudster/361035/>
- Opus Epistolarum Des Erasmi Roterdami*. 1906–1958. Vol. 3. Oxford.
- Rigobert, G., Müller, R. 1988. *Das goldene Zeitalter. Utopien der hellenisch – römischen Antike*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz.
- The Yale Edition of The Complete Works of St. Thoma More in sixteen volumes*. 1984. Vol. 3. Yale University Press.
- Мир Просвещения. Исторический словарь*. 2003. Москва.